

I

Κυρίες και κύριοι,

Προβληματίστηκα πολύ για το τι ακριβώς θα πω σήμερα. Συχνά αναρωτιέμαι, όπως και αρκετοί από εσάς φαντάζομαι, τι μπορεί να ειπωθεί για την σημερινή Ελλάδα και τις προοπτικές της και δεν έχει γραφτεί και συζητηθεί ήδη. Έχω την αίσθηση πως τα τελευταία δέκα χρόνια (ακούγεται τεράστιο διάστημα αλλά είναι πραγματικότητα), έχουμε πια πει και συζητήσει τα πάντα. Καμμιά φορά σκέφτομαι πως είναι κάπως σαν να τρέχουμε σε ένα διάδρομο γυμναστηρίου. Τρέχουμε ασταμάτητα αλλά είναι σαν να μένουμε στο ίδιο σημείο.

Από την μια, ο πειρασμός είναι έντονος να επαναλάβει κανείς την λιτανεία των φαινομενικά ατελείωτων προβλημάτων της χώρας που πλέον έχουν αναλυθεί διεξοδικά. Αδύναμοι θεσμοί, χαμηλής απόδοσης διοίκηση, δικαιοσύνη και εκπαίδευση, διάχυτη προσοδοθηρία, χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, ισχυρές ομάδες συμφερόντων με εξαιρετική ικανότητα στο να αποκρούουν μεταρρυθμίσεις, μη φιλικό επιχειρηματικό περιβάλλον, χαμηλή οικονομική ανταγωνιστικότητα με πολλές και πολύμορφες στρεβλώσεις, τοξικός πολιτικός βίος με μέτριας ή κακής ποιότητας πολιτικό προσωπικό και έντονη ροπή προς τον λαϊκισμό, μια νεολαία με εξαιρετικά περιορισμένες προοπτικές, όχι ιδιαίτερα υψηλές δεξιότητες και συχνά μη ρεαλιστικές προσδοκίες, σοβαρό πρόβλημα υπογεννητικότητας. Όλα αυτά στο πλαίσιο μιας οικονομίας που δυσκολεύεται ακόμη να ορθοποδήσει μετά το σοκ του 2010, που χαρακτηρίζεται από δυσθεώρητο εξωτερικό αλλά και εσωτερικό χρέος, που δεν έχει απομακρύνει το φάντασμα της οικονομικής και πολιτικής αβεβαιότητας και βέβαια μιας κοινωνίας που μετά το πρωτοφανές αυτό σοκ χαρακτηρίζεται από έντονη και διάχυτη απελπισία αλλά και κυνισμό. Όπως μας βεβαιώνουν οι έρευνες κοινής γνώμης, λίγοι είναι αυτοί που πιστεύουν πως τα πράγματα θα βελτιωθούν και πως έρχονται καλύτερες μέρες.

Αυτά είναι όλα γνωστά και αν τα επαναλάβω θα σας κουράσω δίχως λόγο γιατί τα γνωρίζετε πολύ καλύτερα από μένα.

Άλλωστε, εξίσου καλά γνωρίζετε ποιες είναι οι απαραίτητες μεταρρυθμίσεις στην διοίκηση και την οικονομία που απαιτούνται ώστε να γίνουμε πιο αποτελεσματικοί και ανταγωνιστικοί, και να στηθεί το περιβόητο νέο αναπτυξιακό πρότυπο.

Το πρόσφατο συλλογικό έργο των κορυφαίων οικονομολόγων Δημήτρη Βαγιανού, Νίκου Βέττα, Κώστα Μεγήρ και Χριστόφορου Πισσαρίδη *Πέρα από την Λιτότητα*, προσφέρει τόσο μια ενδελεχή διάγνωση της ελληνικής οικονομίας όσο και έναν μεγάλο κατάλογο προτάσεων για την θεραπεία των οικονομικών προβλημάτων της χώρας όπως πχ πιο ανοιχτές αγορές, πιο αποτελεσματική, πιο διάφανη και λιγότερο κομματικοποιημένη δημόσια διοίκηση, καλύτερη εκπαίδευση και δικαιοσύνη κλπ. Προτείνουν επίσης τον επανασχεδιασμό της δημοσιονομικής

πολιτικής, την αποτελεσματικότερη χρήση του παραγωγικού κεφαλαίου και την συνέχιση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων.

Σ' αυτό τον μακρύ κατάλογο προβλημάτων και προτάσεων, θα είχα να προσθέσω μόνο τρία πράγματα που είναι ενδεχομένως λιγότερο αυτονόητα.

Το πρώτο είναι πως τα προβλήματα που απαρίθμησα δεν είναι ισοδύναμα μεταξύ τους αλλά συσχετίζονται μεταξύ τους ιεραρχικά, κάποια δηλαδή είναι πιο σημαντικά ενώ άλλα απορρέουν από αυτά. Το θεμελιώδες πρόβλημα κατά την γνώμη είναι το πρόβλημα των αδύναμων και κακής ποιότητας θεσμών. Διαθέτουμε πλέον μια μεγάλη ερευνητική βιβλιογραφία που δείχνει πως όταν οι θεσμοί είναι χαμηλής ποιότητας, όταν δηλαδή οι κανόνες του παιχνιδιού είναι ασαφείς, αδιαφανείς ή δεν τηρούνται, τότε προκύπτουν πολλά από τα υπόλοιπα προβλήματα που ανέφερα. Δυστυχώς, η επιστημονική έρευνα δεν είναι εξίσου σαφής ως προς τις πολιτικές προϋποθέσεις μεταρρύθμισης των θεσμών και ενδυνάμωσης τους. Πολλές μελέτες δείχνουν πως οι ρίζες καλών και κακών θεσμών χάνονται στα έγκατα της ιστορίας, ενώ άλλες τονίζουν την περιπλοκότητα και ενδεχομενικότητα των διαδικασιών μετάλλαξής τους. Δεν υπάρχουν δηλαδή έτοιμες συνταγές.

Η συνεχιζόμενη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων εκείνων που απαιτούνται για την υλοποίηση ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου εξαρτάται από τρεις κρίσιμες παραμέτρους: (α) τις πολιτικές τους προϋποθέσεις (β) τις προϋποθέσεις της ορθής εφαρμογής τους, αν προκύψουν οι πολιτικές προϋποθέσεις και (γ) τις συνέπειες για τη χώρα μας των διεθνών εξελίξεων (διεθνής οικονομική και πολιτική συγκυρία). Είναι εξαιρετικά δύσκολο να προβλέψουμε αν και πότε θα ενεργοποιηθούν οι παράμετροι αυτοί.

Το δεύτερο πράγμα που θέλω να τονίσω είναι πως η απελπισία και ο κυνισμός της κοινής γνώμης δεν αποτελούν μόνο μειονέκτημα αλλά είναι και πλεονέκτημα. Ακριβώς επειδή η κοινή γνώμη δεν περιμένει κάτι καλύτερο, μπορεί να αντιδράσει πολύ θετικά αν δει μικρές αλλά συστηματικές διορθώσεις.

Το τρίτο είναι πως η ποιότητα του σοβαρού δημόσιου διαλόγου αναβαθμίστηκε ουσιαστικά τα τελευταία δέκα χρόνια. Αναλύθηκαν διεξοδικά και μελετήθηκαν τα σοβαρά προβλήματα της χώρας που ως το 2010 περνούσαν πολύ πιο απαρατήρητα και συζητιούνταν πολύ πιο χαμηλόφωνα. Αυτό θεωρώ πως έχει μεγάλη σημασία και δεν έχει αναγνωριστεί όσο πρέπει.

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως τα πορίσματα αυτά διαχύθηκαν στα ευρύτερα στρώματα. Σε μια εποχή που για διάφορους λόγους το χάσμα ανάμεσα στις λεγόμενες ηγετικές ομάδες, τις ελίτ, και τις μάζες φαίνεται να βαθαίνει, όπως αντίστοιχα και η δυσπιστία απέναντι στους «ειδικούς» και η διάχυση των ψεύτικων ειδήσεων, δύσκολα θα περίμενε κανείς τα πορίσματα αυτά να εμπεδωθούν ευρύτερα. Αντίθετα, τόσο η προσωπική εμπειρία όσο και οι έρευνες κοινής γνώμης τεκμηριώνουν την διάδοση θεωριών συνωμοσίας και αντιλήψεων που εξαντλούνται στην απόδοση ευθυνών στους ξένους. Αυτή η τάση πάντως πρέπει να αντιπαρατεθεί στην διαπίστωση πως τόσο οι πολιτικές αποφάσεις όσο και η επιτυχία των

δημόσιων πολιτικών δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τις αντιλήψεις και γνώσεις της κοινής γνώμης, αλλά πως συχνά τις διαμορφώνουν.

II

Τι μπορώ λοιπόν να σας πωσ απόψε;

Θα ξεκινήσω με μια περίφημη φράση του Κώστας Σημίτη από το 2000: «Αυτή είναι η Ελλάδα!».¹ Πολλές φορές αντιδρούμε με αντίστοιχη απόγνωση. Από την άλλη όμως η απόγνωση κινδυνεύει μας οδηγήσει σε ένα και μόνο συμπέρασμα, δηλαδή πως η Ελλάδα δεν μπορεί να αλλάξει. Όπως έγραψε πρόσφατα ένας δημοσιογράφος (επέλεξα το απόσπασμα αυτό τυχαία από δεκάδες αντίστοιχα): “Το πνεύμα του λαϊκισμού θα ζει για πάντα και θα κερδίζει πάντα, γιατί ακόμα κι αυτοί που παριστάνουν τους εχθρούς του είναι έτοιμοι να το υπηρετήσουν πιστά κάθε φορά που αυτό θα ωφελεί τις επιδιώξεις τους”.²

Το συμπέρασμα αυτό φαίνεται να ενισχύει και η ανάγνωση της ελληνικής ιστορίας. Αρκεί να ανατρέξει κανείς στα σημαντικά κείμενα οξυδερκών ξένων παρατηρητών όπως πχ του Γάλλου Edmond About, του Βρετανού Christopher Woodhouse, του Αμερικανού Paul Porter ή του επίσης Αμερικανού Michael Lewis, που περιγράφουν με μεγάλη σαφήνεια τα προβλήματα της χρόνιας κακοδιοίκησης, του πελατειακού κράτους και του κακού πολιτικού προσωπικού και των ελίτ.

Γράφοντας, για παράδειγμα, το 1947 στο βιβλίο του «Το Μήλο της Έριδος», ο Woodhouse αναφέρεται στην μόνιμη απουσία του κράτους στην Ελλάδα. Ο δε απεσταλμένος του προέδρου Τρούμαν Paul Porter περιγράφει την ίδια εποχή το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων ως ένα σύστημα προσόδων για κομματικούς πελάτες και σημειώνει πως δεν είχε ξαναδεί μια διοικητική δομή τόσο τραγική ως προς την ανικανότητα και την αναποτελεσματικότητα της. Θα έλεγε μάλιστα κανείς διαβάζοντας τα αποσπάσματα αυτά πως διαβάζει κείμενα που δεν γράφτηκαν πριν από 70 ή 120 χρόνια αλλά σήμερα. Τι καλύτερη απόδειξη υπάρχει για την διαχρονική κακοδαιμονία της Ελλάδας;

Και όμως, η εικόνα που μας δημιουργεί η ανάγνωση αυτών των κειμένων πιστεύω πως είναι στρεβλή. Οι αδράνειες, που αναπόφευκτα να παρατηρούμε, συνυπάρχουν με τις μεγάλες αλλαγές. Και είναι φυσιολογικό στη διάρκεια των κρίσεων να στεκόμαστε στις αδράνειες και τις αποτυχίες και να προσπερνάμε τις θετικές αλλαγές. Στη διάρκεια του παρόντος χρόνου μάλιστα, είναι φυσιολογικό να υποτιμούμε τις θετικές αλλαγές σε σύγκριση με τις αποτυχίες. Αυτό όμως δεν ισχύει όταν στρέψουμε τα το βλέμμα μας στο παρελθόν. Και αν ισχύει κάτι για το παρελθόν, αυτό είναι, όπως υποστήριξα στο βιβλίο μου «Καταστροφές και Θρίαμβοι», μια διαχρονική επιτυχία η οποία συνίσταται στο γεγονός πως περισσότερο από κάθε άλλη χώρα στην περιοχή της και τον ιστορικό της περίγυρο, η Ελλάδα κατάφερε, και χωρίς μάλιστα να έχει

---

¹ <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=126878>

² http://www.athensvoice.gr/politics/416420_o-laikismos-den-hanei-pote?platform=hootsuite

τις αντικειμενικές προϋποθέσεις, να κάνει ένα τεράστιο και αναπάντεχο άλμα που την έφερε στο να υπερπηδήσει την γεωγραφική της θέση και να προσεγγίσει τις κοινωνίες εκείνες που πάντα αντιμετώπιζε ως πρότυπο, δηλαδή την Δύση.

Η Ελλάδα, δηλαδή, κατάφερε στο παρελθόν να αλλάξει προς το καλύτερο, κάτι που δεν έχει εμπειρωθεί ευρύτερα. Η ματιά στο παρελθόν μας διδάσκει επομένως να μην είμαστε ολοκληρωτικά αρνητικοί.

Από την άλλη όμως, η παρελθούσα πορεία δεν μας εγγυάται καθόλου πως μπορούμε να αναμένουμε την επανάληψη του ίδιου μοτίβου και στο μέλλον. Όπως είναι γνωστό η προβολή του παρελθόντος στο μέλλον, είναι μάλλον ο χειρότερος δρόμος για την προσέγγιση του μέλλοντος.

Σίγουρα όμως, ένα από τα σημαντικά μαθήματα που μπορούμε να αντλήσουμε από το παρελθόν, είναι πως ο τρόπος με τον οποίο φαίνεται να αλλάζει η Ελλάδα είναι σταθερά ατελής και διστακτικός, λίγο κάτι σαν δύο βήματα μπρος, ένα πίσω. Για να χρησιμοποιήσω μια έννοια που προέρχεται από το πεδίο της ψυχολογίας, η Ελλάδα ως τώρα πορεύτηκε με δείκτη την αρχή του «αρκετά καλού». Οι αλλαγές που έκανε δεν ήταν οι καλύτερες αλλά ήταν αρκετά καλές για να εξασφαλίσουν την πετυχημένη πορεία της.

Το «αρκετά καλό» έχει το μειονέκτημα πως τελικά δεν επιτρέπει την πλήρη απογείωση της χώρας καθιστώντας την ευάλωτη σε κάθε επόμενη κρίση. Έχει όμως και το πλεονέκτημα πως ξαναβάζει την χώρα μπροστά με σχετική ευκολία. Αυτή είναι ίσως και η βαθύτερη ουσία της φράσης του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη λίγο πριν τον θάνατο του, πως δηλαδή «αυτή η χώρα όσο εύκολα χαλάει, τόσο εύκολα φτιάχνει».

Αυτό λοιπόν που θα ήθελα να επιχειρήσω απόψε είναι να σκιαγραφήσω το τι θα μπορούσε να είναι (και από πού θα μπορούσε να προέλθει) αυτό το «αρκετά καλό» μέλλον για την Ελλάδα. Ποιο δηλαδή θα ήταν το καλύτερο δυνατό μέλλον με τις λιγότερο φιλόδοξες παραδοχές.

Όμως, να ξεκαθαρίσω κάτι προτού προχωρήσω. Δεν θεωρώ πως αυτό που θα περιγράψω είναι εξασφαλισμένο ή πιθανό. Δεν γνωρίζω ποιες μπορεί να είναι οι πιθανές εκδοχές του μέλλοντος. Απλά, ισχυρίζομαι πως το σύνολο των πιθανών εκδοχών περιλαμβάνει και την εκδοχή στην οποία θα αναφερθώ.

III

Επιτρέψτε μου να υπογραμμίσω τα εξής δεδομένα. Πρώτον, η χώρα επέζησε μιας εξαιρετικά βίαιης οικονομικής κρίσης. Δεύτερον, πραγματοποίησε κάποιες σημαντικές προσαρμογές υπό την πίεση των γεγονότων, κυρίως δημοσιονομικές και κατά δεύτερο μεταρρυθμιστικές. Τρίτον, υπάρχει το πιθανό ενδεχόμενο να πραγματοποιήσει στο σύντομο μέλλον ορισμένες ακόμη μεταρρυθμιστικές τομές. Όχι όλες, ούτε καν τις περισσότερες που πρέπει να κάνει.

Με βάση αυτά τα τρία δεδομένα, θέλω να υποστηρίξω πως η Ελλάδα θα βρεθεί σε εξαιρετικά ευνοϊκή θέση ώστε να δρέψει τους καρπούς της μεγάλης παγκόσμιας επανάστασης που έχει ήδη ξεκινήσει στο πεδίο της αυτοματοποίησης και της τεχνητής νοημοσύνης.

Τον ισχυρισμό μου αυτό τον εδράζω σε τέσσερις κυρίως πυλώνες/διαπιστώσεις.

Ο πρώτος αφορά ένα κοινό τόπο, αλλά με κάπως διαφορετική χροιά απ' ότι συνηθίζεται, δηλαδή την φυσική ομορφιά της χώρας, το κλίμα της, την μοναδική της ιστορία.

Η πάγια κατακλείδα στις συζητήσεις για το μέλλον της χώρας, κοινή σε Έλληνες και ξένους, συμπυκνώνεται στη φράση «και τι παράγει η Ελλάδα»; ή «και τι μπορεί να εξάγει η Ελλάδα»; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά εδράζεται στην φυσική ομορφιά της. Πρόκειται για μια εύκολη απάντηση, ίσως και τετριμμένη, που όμως πιστεύω πως δεν παύει να είναι ουσιαστική. Και έχει σημασία να τονιστεί το γεγονός πως τα περιθώρια είναι τεράστια καθώς οι περιοχές που θεωρούνται σήμερα «τουριστικές» είναι πολύ μικρότερες από τις όμορφες περιοχές. Ένα μικρό μόνο μέρος πχ της Πελοποννήσου είναι αξιοποιημένο. Έχουμε με άλλα λόγια να κάνουμε με ένα προϊόν τόσο εξαιρετικό όσο και σπάνιο. Εδώ μια συνηθισμένη αντίρρηση είναι πως δεν αρκεί ο τουρισμός για να προχωρήσει οικονομικά μια χώρα. Αυτό είναι αλήθεια. Αλλά είναι επίσης αλήθεια πως η ομορφιά μιας χώρας δεν εξαντλείται πλέον στον τουρισμό.

Ίσως δεν έχει κατανοηθεί ικανοποιητικά πως ούτε το προϊόν είναι ο τουρισμός, ούτε η πελατεία του είναι οι τουρίστες, δηλαδή οι παροδικοί επισκέπτες.

Στα επόμενα χρόνια, όλο και περισσότεροι άνθρωποι θα βλέπουν την Ελλάδα ως τόπο προορισμού όχι απλά για μια επίσκεψη αλλά για πιο μόνιμη διαμονή, δηλαδή ως τόπο κατοικίας.

Είτε είναι νέοι που επιθυμούν να ζήσουν για μερικά χρόνια σε ένα διαφορετικό τόπο προτού κατασταλάξουν επαγγελματικά, είτε εργαζόμενοι που δεν χρειάζεται να μένουν κοντά στο τόπο εργασίας τους, είτε άνθρωποι που λόγω της ευέλικτης φύσης της εργασίας τους θα μπορούν να ζήσουν εδώ για 4, 6 ή 8 μήνες τον χρόνο, είτε, τέλος, συνταξιούχοι που επιθυμούν να ξεφύγουν από το σκοτάδι και το κρύο.

Όλοι αυτοί προέρχονται από μια παγκόσμια μεσαία τάξη που αναπτύσσεται με ραγδαίους ρυθμούς ιδίως στον λεγόμενο αναπτυσσόμενο κόσμο. Πράγματι, η συζήτηση για την αύξηση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών μας κάνει να παραβλέπουμε την έκρηξη της μεσαίας τάξης στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Οι δευτερογενείς συνέπειες αυτών των αποφάσεων μετακίνησης είναι προφανώς τεράστιες και καλύπτουν μεγάλη γκάμα παροχής υπηρεσιών από την εκπαίδευση ως την διατροφή, την άσκηση και την ιατρική και βέβαια οτιδήποτε άπτεται του πολιτισμού και των δημιουργικών αναζητήσεων γενικότερα.

Προφανώς υπάρχουν ζητήματα νομικής και πρακτικής φύσης, αλλά δεν είναι δύσκολο να ξεπεραστούν.

Ο δεύτερος πυλώνας, αφορά την εξέλιξη και μετάλλαξη του προϊόντος αυτού. Η τεχνολογική επανάσταση αλλάζει την φύση της ανθρώπινης διαβίωσης και θα αυξήσει τον ελεύθερο χρόνο. Αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα την έμφαση στην κατανάλωση εμπειριών αντί υλικών αγαθών (commodities). Ο τουρισμός πχ υπήρξε ένα πρώτο βήμα στη διαδικασία αυτή. Σήμερα η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων σε πεδία όπως ο πολιτισμός, η διατροφή, η αισθητική ή ακόμη και η καλλιέργεια του εαυτού αποτελεί περιζήτητο αγαθό, η ζήτηση του οποίου αυξάνεται ραγδαία.

Ένα στοιχείο που καθιστά τις εμπειρίες αυτές ιδιαίτερα περιζήτητες είναι το στοιχείο της αυθεντικότητας. Ιδιαίτερα σε μια εποχή που οι περισσότερες ανθρώπινες συναλλαγές διαμεσολαβούνται ηλεκτρονικά, η αναζήτηση ανθρώπινων επαφών θα αυξάνεται. Εδώ, ο ρόλος των νέων ανθρώπων και ιδίως εκείνων που διαθέτουν την δυνατότητα να είναι συγχρόνως ντόπιοι και κοσμοπολίτες, να μπορούν δηλαδή να «μεταφράσουν» την ελληνική ιδιαιτερότητα σε άλλους δίχως να φαίνεται πως το κάνουν ως απλό επάγγελμα είναι κομβικός. Αυτό είναι χαρακτηριστικό, που δεν βρίσκεται σε αφθονία αλλά που υπάρχει στη χώρα μας για μια ιστορικούς κυρίως λόγους. Αποτυπώνεται στους ασυνήθιστα μεγάλους αριθμούς Ελλήνων φοιτητών που σπουδάζουν σε άλλες χώρες και η μετανάστευση στο διάστημα της κρίσης το ακόνισε ακόμη περισσότερο.

Στο βιβλίο του «Who owns the future? », ο οξυδερκής Αμερικανός θεωρητικός της ψηφιακής καινοτομίας Jaron Lanier ανατέμνει μία από τις μεγάλες ανατροπές που προκάλεσε η διαδικτυακή επανάσταση, την αλλαγή ανάμεσα στις σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης. Το προϊόν πχ της Google δεν είναι η ψηφιακή αναζήτηση, ούτε είναι η κοινωνική δικτύωση το προϊόν που πουλάει το Twitter ή το Facebook. Το προϊόν τους είναι τα δεδομένα που παράγει η μαζική χρήση των υπηρεσιών τους, τα λεγόμενα «μεγάλα δεδομένα» (big data). Οι χρήστες, δηλαδή, των υπηρεσιών αυτών δεν είναι απλοί καταναλωτές ψηφιακής αναζήτησης ή κοινωνικής δικτύωσης, αλλά παραγωγοί περιεχομένου. Μάλιστα, ο Lanier προβλέπει πως στο μέλλον οι εταιρείες δεν αποκλείεται να αναγκαστούν να τους αποζημιώνουν. Αντίστοιχα, οι άνθρωποι που συχνάζουν στα μπαρ της Αθήνας, που χορεύουν στα κλαμπ της, που συζητούν στα καφενεία της και πιάνουν εύκολα κουβέντα με κάποιο ξένο, ακόμη και αυτοί που περπατούν στους δρόμους, δεν είναι απλοί καταναλωτές, αλλά και παραγωγοί. Συμμετέχουν στην κατασκευή μιας ατμόσφαιρας που καθιστά μια εμπειρία ιδιαίτερη και επομένως της προσδίδουν αξία. Αυτό εξηγεί σε σημαντικό βαθμό το πως η Αθήνα μετατράπηκε τα τελευταία 4-5 χρόνια σε αυτοδύναμο τουριστικό προορισμό και μάλιστα με διάρκεια που ξεπερνά τα όρια της καλοκαιρινής σεζόν.

Ο τρίτος πυλώνας αφορά την σχέση φυσικού περιβάλλοντος και υποδομών. Από την μία, το φυσικό περιβάλλον της χώρας για μια σειρά λόγους (κυρίως λόγω στρεβλώσεων όπως η απουσία κτηματολογίου αλλά και ο μικρός και διασπασμένος κλήρος) δεν έχει υποστεί τις ανεπανόρθωτες βλάβες που έχει υποστεί η Costa del Sol στην Ισπανία, η Cote d'Azur στη Γαλλία, ή τα παράλια της Μικράς Ασίας . Από την άλλη, δεν πρέπει να υποτιμάμε την σημασία

των μεγάλων επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν την τελευταία εικοσαετία. Η Ελλάδα διαθέτει πλέον ένα σύγχρονο οδικό άξονα που καθιστά πλέον εύκολα, γρήγορα και ασφαλώς προσβάσιμη τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας. Ο άξονας αυτός ήδη συνδέεται με δεκάδες αεροδρόμια που συνδέουν την χώρα με τον υπόλοιπο κόσμο.

Ο τέταρτος πυλώνας είναι η απουσία ανάγκης μεγάλων προσαρμογών. Η Ελλάδα μην έχοντας αναπτύξει ούτε βαριές βιομηχανίες αλλά ούτε και μεγάλες επιχειρήσεις δεν θα αναγκαστεί να κάνει τις μεγάλες προσαρμογές που θα απαιτηθούν στο πέρασμα στη νέα εποχή. Σ' αυτό προσθέστε την μεγάλη προσαρμογή που πραγματοποιήθηκε λόγω κρίσης. Πρόκειται με άλλα λόγια για την λογική του «βατραχοπηδήματος» όπως θα μπορούσαμε να αποδώσουμε στα ελληνικά το leap-frogging, δηλαδή την δυνατότητα να πιάνει κανείς την κορυφή των εξελίξεων αποφεύγοντας τα στάδια που προηγήθηκαν. Το κλασικό παράδειγμα εδώ είναι οι τηλεπικοινωνίες. Ένα αναπτυσσόμενο κράτος με υποτυπώδεις τηλεπικοινωνίες δεν χρειάζεται πλέον να επενδύσει στην πανάκριβη υποδομή της σταθερής τηλεφωνίας, αλλά μπορεί να την παρακάμψει εντελώς περνώντας απευθείας στην κινητή τηλεφωνία. Με τον ίδιο τρόπο, η επέκταση της κινητής τηλεφωνίας επιτρέπει την ανάπτυξη τραπεζικών υπηρεσιών δίχως την ανάγκη μιας ακριβής παραδοσιακής τραπεζικής υποδομής.

Η Αθήνα προσφέρει ένα καλό παράδειγμα. Η πόλη όπως είναι γνωστό αναπτύχθηκε δίνοντας έμφαση την πυκνή δόμηση. Για μεγάλο διάστημα, πολλοί θεώρησαν την πυκνότητα μειονέκτημα (το σιμέντο). Αντίθετα, πολλές πόλεις έδωσαν έμφαση στην οριζόντια ανάπτυξη, με πολύ ψηλά κτήρια γραφείων στο κέντρο και μονοκατοικίες στα προάστια, κήπους, και μεγάλους δρόμους. Σήμερα, η οριζόντια επέκταση των πόλεων (το λεγόμενο suburban sprawl) θεωρείται πρότυπο αποτυχημένο και οικολογικά καταστροφικό, καθώς βασίζεται στην κατασπατάληση ενέργειας και στην ολοένα και μεγαλύτερη χρήση του αυτοκινήτου. Αντίθετα, οι πυκνοδομημένες πόλεις έχουν αποδειχθεί και πιο ανθρώπινες και πιο οικολογικές. Η Αθήνα προσφέρεται πολύ καλύτερα για ζωή σε πιο τέτοιου είδους ανθρώπινη κλίμακα. Προσωπικά δεν θα εκπλαγώ αν δω την αγορά ακινήτων στην Αθήνα να τραβά όλο και περισσότερους ξένους

Ξέρω πως αρκετές από τις αντιλήψεις αυτές ακούγονται σε κάποιους ως κοινότοπες και σε άλλους ως υπερβολικές. Είμαι όπως πεισμένος πως οι μεγάλες τεχνολογικές αλλαγές ανοίγουν προοπτικές για τις οποίες η χώρα μας έχει πολλά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Το αν θα τα εκμεταλλευθεί με τον καλύτερο τρόπο παραμένει ένα μεγάλο ερώτημα. Πιστεύω πως είναι πιθανό να τα εκμεταλλευθεί με τρόπο θα είναι αρκετά καλός.

IV

Θα ολοκληρώσω τις σκέψεις μου αυτές με τέσσερις προτάσεις για πράγματα που μπορούμε να κάνουμε για να συμβάλλουμε προς την κατεύθυνση αυτή.

Η πρώτη είναι πως όταν πρέπει να διαλέξουμε ανάμεσα σε οικονομίες κλίμακας και ποιότητας, η κατεύθυνση μας θα πρέπει να είναι κυρίως προς την δεύτερη. Το προϊόν που προσφέρει η

χώρα στις περισσότερες περιπτώσεις θα πρέπει να είναι premium. Αυτή η κατεύθυνση πρέπει να αντανακλάται σε κάθε απόφαση είτε δημόσια, είτε ιδιωτική.

Η δεύτερη είναι πως οι παρεμβάσεις τόσο της δημόσιας πολιτικής όσο και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας πρέπει να αναδεικνύουν και να ενισχύουν τις νησίδες εκείνες που λειτουργούν σωστά («αριστείας»), είτε αυτές είναι δημόσιες ανεξάρτητες αρχές, είτε πανεπιστημιακά τμήματα, δημόσια σχολεία και άλλες υπηρεσίες, είτε πετυχημένες προσπάθειες ιδιωτών. Αυτή πχ είναι η βάση της λογικής επιβράβευσης των καλύτερων παραδειγμάτων (πχ τα βραβεία του Γαστρονόμου) που έχει παιδευτική και μιμητική λειτουργία. Πρέπει να βρούμε τρόπους να συστηματοποιήσουμε και να διευρύνουμε την διαδικασία αυτή ώστε να αναδεικνύουμε και να επιβραβεύουμε συνεχώς όσους δουλεύουν σωστά, ενισχύοντας τους ταυτόχρονα. Το εθνικό μας στερεότυπο του φιλότιμου αντανακλά ακριβώς την θετική αντίδραση που παράγει η δράση αυτή.

Στην λογική αυτή κινείται και μια ιδέα του Μάνου Μатσαγγάνη για τον χώρο της υγείας που όμως είναι πολύ ευρύτερη. Σημειώνει πως στη ρίζα της κακής απόδοσης των παροχών υγείας στην Ελλάδα παρά τους σημαντικούς πόρους που αφιερώνονται σ' αυτή είναι η πρωτοκαθεδρία των συμφερόντων των παρόχων σε σχέση με τις ανάγκες των χρηστών που μακροπρόθεσμα μετατρέπεται και σε στάση ζωής με αξιακά κριτήρια. Και προτείνει ως μόνη λύση την πρωταρχική συσσώρευση ενός «κοινωνικού κεφαλαίου»: δηλαδή «τον εντοπισμό πρώτα, και η συνειδητή ενίσχυση και υποστήριξη έπειτα, μιας κρίσιμης μάζας γιατρών, νοσηλευτών και διοικητικών στελεχών και υπαλλήλων που να είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν στο δημόσιο σύστημα, με μόνο αντίτιμο ένα αξιοπρεπές, απλώς, εισόδημα - και επιπλέον «κέρδος» την αυτοεκτίμησή τους, τον σεβασμό κάποιων συναδέλφων τους, και την αγάπη των ασθενών τους».³

Η τρίτη είναι η έμφαση στις έξυπνες και δημιουργικές νομικές παρεμβάσεις. Οι γόρδιοι δεσμοί που κρατούν την χώρα χαμηλότερα από τις δυνατότητες της είναι πολιτικοί, αλλά η έκφραση τους είναι νομική. Πιστεύω θα μπορούσε να κάνει τεράστια διαφορά η δυνατότητα ενός νομικού ανταρτοπόλεμου που θα καθιστούσε εφικτή τη δυνατότητα παρέμβασης σε κάθε κρίσιμο ζήτημα εξειδικευμένων ομάδων νομικών με έτοιμες νομικές τεχνικές λύσεις που θα έκοβαν τους γόρδιους αυτούς δεσμούς (λειτουργία των υποθηκοφυλακείων).

Τέλος, η τέταρτη είναι η πολύ μεγάλη σημασία του θετικού αφηγήματος/οράματος. Εδώ διαθέτω ένα προσωπικό παράδειγμα. Δεκάδες άνθρωποι επικοινωνήσαν μαζί μου αφού διάβασαν το βιβλίο μου *Καταστροφές και Θρίαμβοι* που προσφέρει ένα θετικό αφήγημα για την χώρα και λέγοντας μου πως δεν είχαν ποτέ δει την ελληνική ιστορία με θετικό πρόσημο. Τα αφηγήματα αυτού του είδους πρέπει να πολλαπλασιαστούν και να εκλαϊκευτούν. Δεν

---

³ http://manosmatsaganis.blogspot.gr/2011/03/blog-post_1437.html. Δίχως μια τέτοια κρίσιμη μάζα ανθρώπων, σημειώνει «καμμία μεταρρυθμιστική απόπειρα δεν θα καταφέρει όχι να αντιστρέψει αλλά ούτε καν να επιβραδύνει τον καλπάζοντα εκφυλισμό του τομέα της υγείας στη χώρα μας σε εφιαλτικό κακέκτυπο της ρεαλιστικής ουτοπίας ενός δημόσιου συστήματος υγείας, η πρόσβαση στο οποίο να εξαρτάται από την ανάγκη για περίθαλψη, όχι από το εισόδημα ή την κοινωνική θέση»

πρέπει καθόλου να υποτιμούμε τον ρόλο των ιδεών, του συναισθήματος και της ανθρώπινης ψυχολογίας στην διαδικασία πολιτικής και οικονομικής ανόρθωσης.

Κυρίες και κύριοι, η συνεχής καταστροφολογία και ο κυνισμός συχνά λειτουργούν ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία, αλλά το ίδιο ισχύει και για το αντίστροφο τους, την συγκρατημένη και ρεαλιστική αισιοδοξία που προκύπτουν από ένα θετικό αφήγημα.

Σας ευχαριστώ.